

УДК [94(510):355]“-0209/-174”

Сергій ЛИМАН

ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ АРМІЇ ХУННУ В ЕПОХУ ПРАВЛІННЯ ІМПЕРАТОРА МОДЕ

В статті автор, на широкому історичному тлі, розглядає особливості озброєння, тактичні прийоми та військову організацію армії хунну в період правління імператора Моде (Маодуня), який був фундатором імперії Хунну та її першим правителем (шаньюем) з 209 по 174 рр. до н.е. Крім того, автор зупиняє дослідницьку увагу на виробництві зброї, чисельності хунського війська під час ведення бойових дій, пріоритетах хунської зовнішньополітичної доктрини й дипломатії.

З іншого боку, в публікації розглядаються етапи повернення племенами хунну своїх земель, завойованих імперією Хань, висвітлюється роль імператора Моде у підкоренні племен лоуфань й байян в Ордосі, аналізуються його війни з китайським правителем Лю Баном. Окремо в статті характеризуються рівень боєздатності й маневреності хунського війська, прийоми ведення бою і захисту.

Ключові слова: імперія Хунну, племена хунну, армія сюнну, шаньюй Моде, кочовики, війни з Китаєм, династія Хань, імператор Лю Бан.

Сергей ЛИМАН

ВООРУЖЕНИЕ И ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ АРМИИ ХУННУ В ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ ИМПЕРАТОРА МОДЭ

В статье автор, на широком историческом фоне, рассматривает особенности вооружения, тактические приёмы и военную организацию армии хунну в период правления императора Модэ (Маодуня), который был основателем империи Хунну и её первым правителем (шаньюем) с 209 по 174 гг. до н.э. Кроме того, автор останавливает исследовательское внимание на производстве оружия, численности хуннского войска во время проведения боевых действий, приоритетах хуннской внешнеполитической доктрины и дипломатии.

С другой стороны, в публикации рассматриваются этапы возвращения племенами хунну своих земель, завоеванных империей Хань, освещается роль императора Модэ в покорении племен лоуфань и байян в Ордосе, анализируются его войны с китайским правителем Лю Баном. Отдельно в статье характеризуются уровень боеспособности и маневренности хуннского войска, приёмы ведения боя и защиты.

Ключевые слова: империя Хунну, племена хунну, армия хунну, шаньюй, Модэ, кочевники, войны с Китаем, династия Хань, император Лю Бан.

**ARMS AND MILITARY ORGANIZATION OF HSIUNG-NU ARMY
DURING THE REIGN OF EMPEROR MODU CHANYU**

The author goes on to discuss the characteristics of weapons, tactics and military organization of the Hsiung-nu army during the reign of Emperor Modu Chanyu, who was the founder of the Hsiung-nu empire and its first ruler (Shangyu) from 209 to 174 B.C. Furthermore, the author focuses on the production of weapons, the quantity of Hsiung-nu troops during warfare, the priorities of Hsiung-nu foreign policy doctrine and diplomacy.

On the other hand, the article studies the stages during which Hsiung-nu tribes returned their lands which had been conquered by the Qin Empire, the author also highlights the role of the emperor in conquering Loufan and Bayyan tribes in Ordos by emperor Modu Chanyu, he analyzes Modu Chanyu's war with the Chinese ruler Liu Bang. The article characterizes the level of combat capability and maneuverability of Hsiung-nu troops, its fighting techniques and protection. The author also paid attention to the investigation of the origin of such ethnonyms as "Syau'bi", "szelu", "Tangut".

Apart from the above mentioned issues, the article canvases the key components of Hsiung-nu foreign policy, particularly deliberate rejection of Khan to conquer plundered agricultural territories even after the military victory. The author also focuses on the organization and implementation of large-scale devastating raids carried out by Hsiung-nu to intimidate the Chinese government and local officials, as well as alternation of war and peace in order to increase the amount of contributions, trade benefits and privileges from China.

A number of issues in the article are devoted to on Hsiung-nu legislature, namely they are: the system of customary law, Modu Chanyu's reforms and their consequences, his struggle against separatist tendencies in Hsiung-nu Empire, nomadic traditions and everyday customs of Hsiung-nu society and its military hierarchy, the basics of military training and training, which were the characteristic features of militarized tribes of the Great Steppe.

Keywords: *imperiya Hun, Xiongnu tribe, armiya Xiongnu Shanyu vogue kochoviki, viyni s Kitaeм, dinastiya Han, Liu Bang imperator.*

Воєнна справа в епоху правління імператора Моде (209-174 рр. до н.е.), сина Тоуманя (220-209 рр. до н.е.), пов'язана в першу чергу з активізацією зовнішньої політики Хунської держави, фундатором якої він став. Разом з тим, як відомо, саме цей войовничий шаньюй (тобто правитель) вивів племена хунну на міжнародну арену, розпочавши довготривалу війну з Китаєм – імперією Західна Хань. До того Моде завбачливо уклав мирний договір із сусідями й переміг спочатку своїх чисельних та "неконтрольованих" сусідів дунху – монголомонових "східних варварів", потім послідовно розгромив великі племінні об'єднання

Мал.1. Перший імператор Західної Хань Лю Бан (Гао-цзу). Стилізований малюнок.

східноіранського етносу юечжи (пазирикська археологічна культура), підкорив лоуфань і байян, які кочували в Ордосі (регіон Внутрішньої Монголії – пустельне плато у Центральній Азії; по його південному кордону проходить Велика Китайська стіна), швидко завоював динлінів та уюків (сагликська археологічна культура).

Надалі амбітний правитель хунну здійснив великий набіг на китайські землі в державах Янь й Дай,

після чого вирішив захопити та пограбувати багаті прикордонні міста Уаона й Луші. Його 300 000 армія ніде не стикалась із серйозним спротивом, оскільки імператор Лю Бан (256-195 рр. до н.е.; перший імператор династії Хань) (див. мал. 1) воював на той час (201 р. до н.е.) із Сян Юйєм (232-202 рр. до н.е.; китайський полководець – “Верховний правитель Західного Чу”, який у 208-202 рр. до н.е. очолював рух ванів і хоу (князів) проти династії Цинь). Зрештою, переможна війна хунну з пихатим Китаєм дозволила Моде суттєво активізувати свою дипломатію й зміцнити владу в самій імперії Хунну, яка значною мірою ґрунтувалась на силі й авторитеті війська.

В межах запропонованого дослідницького дискурсу означені мілітарні реалії ранньої історії хунну об’єктивно активізують необхідність висвітлення особливостей і переваг військової організації хунської армії, що сприятиме формуванню більш цілісного уявлення про період правління шаньюя Моде в контексті його державотворчих та геополітичних пріоритетів. Доречно відзначити, що тематична історіографія, яка сформувалась переважно протягом ХХ ст., у більшості випадків орієнтована на розгляд питань, пов’язаних з аналізом лише

Мал.2. Армія хунну готується розпочати битву.
Сучасний малюнок.

політичних та соціальних процесів, притаманних Хунській державі виділеної епохи. Проте, на сьогоднішній день існує й низка фахових наукових праць та публікацій, де автори на високому професійному рівні, крім воєнних кампаній, вивчають і характеризують саме тактику армії хунну за врядування Моде, описують її озброєння, амуніцію (обладунки), висвітлюють прийоми ведення бою, структурну специфіку, визначають кількісний склад підрозділів тощо.

Серед авторитетних дослідників по проблемі варто згадати імена й доробок таких відомих вчених минулого століття як Л. Гумільов [32], Г. Грумм-Гржимайло [31], П. Коновалов [41], К. Іностранцев [36], Фань Вень-лань [57], А. Бернштам [26], С. Руденко [52], М. Крюков [43], В. Таскін [53, 54], С. Вайнштейн [29]. В останні три десятиліття своїми ґрунтовними роботами відзначилась нова плеяда науковців-синологів, археологів і номадистів, зокрема – Т. Барфілд [25], Ю. Худяков [58-61], С. Міняєв [47-49], С. Кляшторний [37-39], М. Крадін [42], Є. Кичанов [44], О. Івік і В. Ключніков [34, 35], Л. Васильєв [30], Л. Боровкова [27], В. Ніконоров [51], О. Мануйлов [46], Є. Торчінов [55, 56] та ін. [28, 33, 40, 45, 50]. У своїх працях вони окрему увагу приділяють темі організаційних засад, утримання (фінансування) і суспільно-політичної ролі армії в імперії Хунну у III-I ст. до н.е. Їхні думки та концептуальні погляди були враховані при написанні даної статті.

Джерельна база у свою чергу репрезентована творами китайських істориків та хроністів окресленої історичної доби й епохи Середньовіччя, серед яких на особливу увагу (з точки зору рівня інформативності й достовірності наведених фактів) заслуговують класичні опуси Сима Цяня [19, 20], Фан Сюаньліна [21, 22, 23], Го Юя [5], Бань Гу [1,2], Є Лун-лі [7], Цзя І [6], Фань Є [24]. Ряд важливих свідчень про хунну зберігається також у збірці літописів середньовічного арабського історика Рашид ад-Діна Фазлуллаха [16, 17, 18] й цінному зібранні описів стародавніх народів Азії, що були (згідно з джерелознавчих вимог) класифіковані, прокоментовані та видані російським багаторічним місіонером і дипломатом у Китаї – отцем Іакинфом (Бічуріним) [3, 4]. Не менш важлива інформація фігурує в уривках з китайських джерел, перекладених радянським синологом та етнографом М. Кюнєром [8]. Крім того, матеріали стосовно хунно-китайських взаємовідносин за часів імперій Цинь та Хань містяться в серії підбірок історичних джерел [9-15], де відображено віхи воєнно-політичного розвитку держави Хунну в контексті її тривалого мілітарного й цивілізаційного протистояння з ханьцями.

Переходячи до безпосереднього розгляду задекларованої вище проблематики, потрібно підкреслити, що хунну (сюнну) – це кочовий скотарський етнос, який мешкав у степах Центральної Азії в I тис до н.е. – I тис н.е. На рубежі III-II ст. до н.е. вони створили першу центральноазіатську кочову імперію, котра об'єднала багато дрібних племен та субетносів Центральної Азії, Південного Сибіру й Далекого Сходу. Хунну сформували оригінальний культурний простір, в межах якого склався особливий спосіб життя, що послужив взірцем для багатьох сусідніх народів і здійснив вагомий вплив на їхню культуру та історію. Сучасні дослідники [28, с.7; 29, с 54; 33, с. 19-20; 40, с. 153; 50, с. 258] простежують спадкоємність між Хунською державою й пізнішими степовими імперіями і небезпідставно знаходять численні аналогії у сфері господарства, соціально-політичному, культурному та мілітарному просторі хунну з тюрками й монголами. З іншого боку, впродовж 250 років тривало протистояння між хунну та їхнім південним сусідом – Ханьським Китаєм. Незважаючи на те, що ханьців було у декілька десятків разів більше, хунну вдалося зупинити як циньську, так і ханьську агресію на північ, і, зрештою, змусити китайців сплачувати під виглядом “дарунків” великі “відкупи” шовком, виробами ремесла і продуктами осілого сільського господарства [37, с. 168].

Наприкінці I ст. н.е. “хунська ера” в Центральній Азії завершилася,

але з того часу почався новий етап їхньої історії – спустошлива інвазія гунів у Європу. Й хоча питання про прямий зв'язок азіатських хунну з європейськими гунами і на початку ХХІ ст. залишається дискусійним, навряд чи хтось з фахівців-сходознавців сумнівається в тому, що саме азіатські номади дали першопоштовх Великому переселенню народів.

Аналіз писемних джерел, разом з тим, дозволяє стверджувати: за правління шаньюя Моде суспільство хунну перетворилось на імперію, поділену на три улуси. Держава мала потужну, добре озброєну армію, навчену професійно захоплювати міста й фортеці (див. мал. 2). Вже за врядування наступника Моде – Лаошана (174-161 рр. до н.е.), і у подальшому, правителі Хунну вели офіційні дипломатичні перемовини із сусідніми країнами, вдало реалізовували політику чередування набігів та вимагання “дарів”, подібно до зовнішньополітичної стратегії їхніх далеких пращурів [46, с. 30]. Однак не останню роль у боєздатності будь-якого війська відіграє озброєння та процес його виготовлення. Тому логічно зупинитись на цьому важливому аспекті.

Для азіатських кочових суспільств III-I ст. до н.е. була характерна недиференційована економічна спеціалізація. Природно, у народів-скотарів завжди спостерігається певний розподіл на чоловічу (війна, полювання, випас худоби) й жіночу (виховання дітей, домашнє господарство, ткацтво) працю; проте, коли чоловіки були зайняті війною та грабунком, худобу зазвичай пасли підлітки або жінки [29, с. 33]. У номадів також присутні форми звільнення від участі у фізичній праці осіб, зайнятих “управлінською діяльністю” та виконанням культово-обрядових функцій. З іншого боку, специфіка перегінного скотарства зумовлювала працю переважно всередині локальних домогосподарств, або т.зв. малих громад, при епізодичній необхідності кооперації колективних зусиль, наприклад – під час облавних полювань чи водопою худоби [44, с. 39].

Розвиток ремесел у номадів, зрозуміло, значною мірою поступався ремісничому виробництву “землеробсько-міських” народів через кочовий спосіб життя. На цьому акцентують порівняльно-історичні дослідження доіндустріальних суспільств Сходу [35, с. 19-20; 39, с. 40 44, с. 28]. У багатьох кочовиків Азії ремесло так і не виділилось у спеціалізовану економічну підсистему. Кожна номада самостійно виготовляла нескладний реманент. На жаль, джерела не фіксують таких даних відносно хунну, але відомо, що у їхніх найближчих сусідів – уханів, “дорослі вміють виготовляти луки, стріли, сідла, вуздечки, кувати зброю з металу та заліза, можуть вишивати по шкірі, робити

Мал.3. Кіннота хунну. Сучасна реконструкція.

Мал.4. Хунські лучники. Сучасна реконструкція.

візерунчасті вишивки, ткати вовняні тканини” [12, с. 327].

Монголи, наприклад, у період імперії найбільш кваліфіковану частину ремісників захоплювали в завойованих країнах і “зганяли з усього світу у свої степові міста” [38, с.9]; між тим всередині власного кочового соціуму ремесло номадів перебувало у невідокремленому стані від праці скотарів. Завойовники Євразії власноруч виготовляли каркаси для пересувного житла, майстрували вуздечки, пута, сідла, упряж, відра, інші необхідні предмети побуту, мисливського та військового спорядження – сагайдаки й стріли для лука, ножі, щити, списи тощо [39, с. 76].

Аналогічна ситуація вірогідно склалась і у хунну. Однак це не означає, що в хунському суспільстві III-I ст. до н.е. ремесло було відсутнє як таке. Наукові студії російського археолога С. Міняєва доводять, що тогочасні хунну (при Моде й Лаошані) мали достатньо розвинену місцеву (на терені Ордосу) кольорову металургію [47, с. 53]. Вченому вдалося виявити декілька самостійних центрів бронзолivarного виробництва – Іволга, Джида, Чикой та ін. [49, с.35-36]. У той же час Міняєв визнає, що масштаби розвиненості хунської кольорової металургії, зокрема, відсутність кварталів ремісників, поступилася осіло-землеробським цивілізаціям Сходу [49, с. 36]. Хто ж конкретно займався металургією й виготовленням якісної залізної зброї – самі хунну, полонені чи мігранти з Китаю, бродячі ремісники або осіле населення Забайкалля? На сьогоднішній день на це питання конкретизована відповідь відсутня; можна лише припускати, ґрунтуючись на вивченні матеріалів Іволгінського могильника, що це були представники хунських номадів [41, с. 142].

Базисом хунської могутності на теренах Великого степу стала відлагоджена військова система. Китайські джерела [1, с.18; 6, с. 371; 8, с.165; 24, с. 99] неодноразово згадують про войовничий спосіб життя північного сусіда. З раннього дитинства хлопчики та юнаки тренувалися у стрільбі з лука й скачках на конях. Усі дорослі чоловіки входили до складу воєнно-ієрархічної організації хунського суспільства [9, 77]. Хроністи-ханьці [6, с. 372; 24, с. 98] образно іменували Хунську державу “царством військових та коней” (див. мал. 3), а самих номадів порівнювали з “вихором” або “блискавками”. В офіційних китайських документах хунну згадуються як племена, котрі “майстерно натягують лука” [9, с. 45; 10, с. 86].

Точна кількість воїнів, яку могла виставити в разі потреби Хунська держава, невідома, хоча це питання завжди цікавило ханьських

Мал.5. Хунну в атаці. Сучасний малюнок.

лазутчиків та істориків. Найбільша чисельність хунських воїнів – 400 тис вершників – вказана Сима Цянем у 110-му цзюані “Ши цзи” [19, с. 175], в описі знаменитої Байдинської битви 200 р. до н.е. між Моде і Гао-цзу, хоча перед тим, у 99-му цзюані цього ж трактату [19, с. 164] він наводить інше число хунських вершників – 300 тис чоловік. До останньої цифри, як більш вірогідної, схиляється, наприклад, В. Таскін, який узагальнив усі основні повідомлення писемних джерел [54, с. 152]. Його позицію підтримує і Л. Боровкова [27, с.55-57].

Існує, однак, ще один варіант підрахунку чисельності “збройних сил” Хунської імперії, який цілком узгоджується з наведеними вище даними. У тому ж 110-му цзюані “Ши цзи”, де детально описується політична система хунського соціуму періоду правління Моде, повідомляється, що з 24 вань-ци (тобто темників) – 10 найзнатніших мали у своєму підпорядкуванні не менше 10 тис вершників кожний. Інших 14 темників – менш родовитих, керували не такими великими, але мобільнішими військовими підрозділами [19, с. 178-179]. Можна припустити, що їхня кількість у середньому сягала 5-7 тис лучників (див. мал. 4) [27, с. 57]. Якщо підсумувати наведені дані, то чисельність військ лівого і правого

Мал.6. Видатний китайський історик кінця II ст. до н.е. Сима Цянь.

“крил” імперії Хунну (поділ держави на “крила” та “центр” – нововведення Моде) доходила до 170-200 тис чоловік. За умови, що шаньюй мав у своєму підпорядкуванні приблизно таку саму кількість воїнів (як і командувачі “крил”), то в сукупності це дійсно складало близько 250-300 тис людей [27, с. 57].

Разом з тим, запровадження Моде “удільно-ієрархічної” системи управління “крилами” імперії свідчить: племена, котрі входили до складу лівого та

правого “крил”, не були настільки лояльні до влади шаньюя, порівняно з племенами “центру”. Вони управлялись імператорськими чжуками, лулі й дуоюями (намісниками вищих рангів), традиційно – найближчими родичами Моде [42, с. 84]; другий (нижчий) щабель влади в державі складався з гудухеу – чиновників, які не були родичами шаньюя, а залишались вихідцями з племінної та родової “аристократії” [42, с. 84]. Означена “особливість” слугує доказом і підтвердженням того, що саме племена центральної частини імперії склали “ядро” хунського етносу. В цілому можна припустити: чисельність “чистокровних” хунну в державі налічувала лише трохи більше однієї третини [57, с. 122]. Проте, не варто забувати: навряд чи до більшості воєнних походів верховним правителем залучались усі номади одночасно. В ханських джерелах II-I ст. до н.е., наприклад, фігурують дані про “звичну” (середньостатистичну) чисельність хунських армій, які тоді воювали з Китаєм: у 166 р. до н.е. – 140 тис чоловік, у 140 р. до н.е. – 100 тис чоловік, у 128 р. до н.е. – 20 тис, у 125 р. до н.е. – 90 тис, у 103 р. до н.е. – 80 тис, у 97 р. до н.е. – 100 тис, у 90 р. до н.е. – 50 тис, у 80 р. до н.е. – 100 тис чоловік [2, с. 25-26; 11, с. 130; 13, с. 114-117].

Як бачимо, середня чисельність хунських військ сягала близько 90 тис вершників; складало це 28-32 % усього військового потенціалу держави [48, с. 43]. Порівнюючи склад армії Хунну з чисельністю військ Монгольської імперії у XIII ст., можна зазначити: на початок походу проти Цзинь армія Чингізхана (1202-1227) складала близько 100 тис

вершників (95 тис монголів і по 1 тис – з т.зв. лісових племен) [38, с. 88]. Цікаво, що в період воєнно-політичної кризи Хунської імперії (78-28 рр. до н.е.) чисельність військових підрозділів, які здійснювали набіги на Китай (див. мал. 5), була набагато меншою – 10-20 тис воїнів [29, с. 61].

Вже згадуваний вище китайський історик кінця II ст. до н.е. Сима Цянь (див. мал. 6) досить докладно описує озброєння і тактику хунського війська. Зокрема, він пише: “Зі зброї далекої дії [вони] мають луки і стріли, зі

зброї, яку використовують у ближньому бою, – мечі та короткі списи із залізною рукояттю. Якщо битва складається сприятливо [для них] – наступають, а якщо несприятливо – відступають” [20, с. 44].

Археологічні матеріали підтверджують дані писемних джерел [61, с. 165]. Дійсно, основу хунського озброєння III-II ст. до н.е. склали лук та стріли. Стрільба з нього на дистанції була традиційною тактикою не лише для хунну, а й для всіх кочовиків Євразії доби Середньовіччя. Джерела повідомляють про цей вид зброї, наприклад, у скіфів, сарматів, усунів, сяньбі, жужанів, європейських гунів, тюрків, аланів, хазарів, уйгурів, кімаків, огузів, киданів, тангутів, чжурчженів, сельджуків, скотарів Південного Сибіру, монголів [1, с. 49-50; 3, с. 92; 8, с. 210; 11, с. 183], хоча, безумовно, поширення домінуючого способу ведення бойових дій за допомогою лучників лише цими народами не обмежувалось. Навіть з появою важкої кінноти основу війська номадів продовжували складати легкоозброєні вершники з луками [59, с. 70].

У наймогутнішій зі степових армій усіх часів і народів – монгольській, завжди панували традиційно “лучні” принципи ведення бою: “Вони [монголи] неохоче вступають у бій, але ранять і вбивають людей та коней стрілами, а коли люди і коні ослаблені стрілами, тоді вони вступають з ними у [справжній] бій” [24, с. 109].

Мал.7. У-ді, сьомий імператор Західної Хань.
Класичне зображення.

Мал.8. Імператор Західної Хань Вень-ді. Традиційне зображення.

Предметів озброєння для ближнього бою в суто хунських похованнях археологами на сьогоднішній день виявлено порівняно небагато; однак зустрічаються як предмети захисного спорядження, так і палаші, кинджали, списи й булави [60, с. 57]. Отже, за часів Моде, основу хунських військ складала легкоозброєні вершники, а їхня тактика переважно базувалась на дистанційному обстрілі ворога з луків. Масований обстріл супротивника на відстані завдавав останньому значних втрат, тоді як у ближньому бою хунський кинджал або прямий меч значно поступався китайській алебарді [60, с. 57-58]. Не випадково у Байдинській битві шаньюй Моде, не одержавши від китайських союзників Ван Хуана та Чжао Лі допомоги, так і не ризикнув віддати наказ своїм воїнам

кинутися в рукопашну сутичку, внаслідок чого протиборчі сторони пішли на укладення миру. Однак у той самий час хунські двосічні палаші були довші ніж акинаки, – головна зброя народів Саяно-Алтаю, що, на думку Ю. Худякова, зумовило перевагу у ближньому бою хунської кінноти [60, с. 51-52].

Значно важливішу роль у підвищенні боєздатності армії Хунну відіграли організаційні та військові перетворення, здійснені Моде. В першу чергу необхідно згадати “десяткову” систему, згідно з якою вся армія поділялась на відповідні військові підрозділи у 10, 100, 1000 і 10 000 воїнів. Ця система вірогідно існувала у хунну ще до Моде, проте останній поширив її не лише на хунські племена, а й на всі кочові етноси, включені до складу “крил” імперії [42, с. 125].

Запровадження принципу ієрархії (супідрядності звань та чинів) зіграло в історії військової справи не менш доленосну роль, ніж, наприклад, винахід колеса для розвитку техніки. Важливість його полягає в тому, що саме ієрархічні системи в організаційно-командному відношенні набагато вигідніші й доцільніші. Вони здатні швидше структуруватись зі спеціально створених сегментів, у порівнянні з

неієрархізованими системами, котрі складаються з тієї ж кількості компонентів. Військо, яке мало більш організовану структуру (за інших тотожних керівних чинників), завжди демонструвало, на думку М. Крадіна, суттєву тактичну перевагу над армією, позбавленою подібної ієрархії, або з гіршою військовою організацією [42, с. 142-143]. Світова воєнна історія дає безліч прикладів, коли нечисельні армії перемагали перевершуючих їх за кількісною ознакою супротивників лише завдяки тому, що мали кращу, досконалішу організацію керування підрозділами [42, с. 143].

Друге організаційне нововведення Моде прямо пов'язане з першим. Жорстка військова ієрархія завжди обумовлює сувору дисципліну. Цей принцип, природно, був внутрішньо неприйнятний племінним вождям хунну з їхнім традиційним сепаратизмом [35, с. 93]. Керманічі “союзних родів” неодноразово вносили дезорганізацію та створювали безлад в ході масштабних військових кампаній проти сусідніх народів. З метою подолання сепаратистських традицій, Моде довелося застосовувати силу й немилосердно карати невдоволених. Заходи шаньюя знайшли яскраве відображення у відомій легенді, пов'язаній з його приходом до влади.

Ось її дидактизований сюжет. Моде був найстаршим і нелюбимим сином тумена Тоуманя. Батько віддав юнака юечжам, котрі на знак гарантії перемир'я вимагали передати у свій стан родовитого заручника. Тоумань зі свого боку планував незабаром здійснити набіг на цих дошкульних сусідів, щоб ті, розлючені, вдалися до вбивства сина. Однак Моде передбачив підступні наміри батька й коли набіг розпочався, вбив стражника біля намету і втік. Сміливість та рішучість вчинку Моде набули розголосу серед племен хунну, і Тоумань змушений був призначити його керманічем одного зі своїх уділів; одночасно батько передав сину в управління 10 тис родин [25, с. 39-40]. Моде відразу почав вишкіл воїнів. Він запровадив використання “стріли, що свистить” і наказав бійцям завжди стріляти у той бік, куди він її спрямовуватиме. Невиконання наказу каралося смертю. Одного разу Моде несподівано пустив стрілу в улюбленого коня, а тим, хто не вистрілив, наказав відрубати голови. Іншого разу він вистрілив у свою улюблену дружину, а тих, хто не наважився наслідувати йому, стратив. Врешті решт, Моде якимось на полюванні вистрілив у свого батька; не повторити його прикладу не ризикнув жоден воїн. Так Моде став верховним правителем хунну в 209 р. до н.е. [25, с.42].

Після встановлення порядку новий шаньюй запровадив залізну

військову дисципліну. Моде, наприклад, віддав наказ рубати голови всім, хто запізнюватиметься на мобілізаційні пункти для війни з дунху [25, с. 41]. Аналогія з монгольськими мілітарними порядками, яку, зокрема, навів В. Таскін у коментарях до свого перекладу “Ши цзи”, виглядає переконливою. Виділена вченим паралель ґрунтується на одному із зафіксованих висловів Чингізхана: “Кожен з командирів тумену, тисячі й сотні повинен перебувати у повному порядку і тримати напоготові своє військо з тим, щоб виступити в похід у будь-який час, коли надійде наказ, байдуже – вночі або вдень” [20, с. 357].

Моде з повним правом може вважатися геніальним попередником Чингізхана, першим в історії Центральної Азії правителем, який спромігся об’єднати усі кочові народи в єдину степову імперію. Багато з того, що нерідко в літературі приписується виключно монгольському володарю, в дійсності було лише повторенням заходів (щоправда, Чингізхан самостійно, але все одно другим, висунув і реалізував ідею “степової імперії”), які вже мали місце в історії Хунну на 1400 років раніше.

Політичні та побутові реалії степових номадів зазвичай вимагали від них перманентних війн і походів. “Хунну відкрито вважають війну своїм заняттям” , – наголошував поважний імператорський радник Чжунхан Юе в бесіді з ханьським послом [24, с. 101]. “У хунну швидкі та сміливі воїни, які з’являються подібно вихору і зникають подібно блискавці”, – попереджував імператора У-ді (156-87 рр. до н.е.) (див. мал. 7) один з великих чиновників держави Західна Хань – мудрий Ань-го [24, с. 108]. Подібні образні епітети містяться, як вже згадувалось, навіть в офіційних державних документах Піднебесної. Так, у заголовку листа імператора Вень-ді (202-157 рр. до н.е.) (див. мал. 8) від 162 р. до н.е. хунському шаньюю Лаошану ханьці характеризуються як племена, котрі “носять череси і шапки чиновників” [24, с. 113], а хунну протиставляються їм як “володарі, котрі натягують лук” [24, с. 113].

Й самі кочовики – “завойовники Ордосу” – не менш відверто визнавали та підкреслювали мілітарний характер своєї імперії. Китайський історик I ст. н.е. Бань Гу (див. мал. 9) з даного приводу писав: “Хунну створюють державу, б’ючись на коні, й тому користуються впливом і славляться серед усіх народів” [1, с. 16]. Європейські гуни (ефталіти, або т.зв. білі гуни) (див. мал. 10) також хвалилися своїм способом життя: “Ми живемо зброєю, луком і мечем” [34, с. 11]. Римський поет кінця IV ст. н.е. Клавдій Клавдіан розповідав, що у них “вважається чудовою традицією присягатися убитими батьками”

[36, с. 55]. Савіри (гуни Дагестану), наприклад, описані у візантійських джерелах як народ, котрий “надто жадібний і до воєн, і до грабунку, любить проживати ззовні помешкань на чужій землі, завжди шукає чужого заради однієї лише вигоди і надії на здобич” [36, с. 76]. Хіоніти (або т.зв. чорні гуни) “за славу воліють померти на війні, за сором [вважають] – кінчити життя через хворобу” [11, с. 133].

Суворий військовий побут наклав відбиток на всі сторони господарства, культури, соціальної організації, на закони і світогляд номадів. Можливо, найвідвертіше тотальна мілітаризованість степового світу була визнана в риторичному питанні того ж Чингізхана, на яке він сам і відповів: “Найбільша насолода і задоволення для чоловіка полягає в тому, щоб придушити того, хто обурився, і перемогти ворога, вирвати його з коренем і захопити все, що той має; змусити його заміжніх жінок ридати і обливатися сльозами, [в тому, щоб] сісти на його доброго коня з гладким крупом, [в тому, щоб] перетворити животи його прекрасних дружин на нову ковдру для сну і підстилку, дивитися на їхні рожево-кольорові щоки і цілувати їх, а їхні солодкі губи кольору грудної ягоди, смоктати” [38, с. 72].

Войовнича природа і ксенократичний характер кочових імперій Азії та аналогічних їм державоподібних політій номадів – це стрижневі ознаки, які кардинально відрізняють степовий світ від інших доіндустріальних політичних форм і структур (об’єднань) в історії людства. Однак такий висновок не означає, що кочовики існували лише за рахунок грабунку або ж вимагання данини у своїх осілих сусідів. Паралельно з “мілітарними”, номади використовували й “цивілізовані” способи адаптації себе до зовнішнього світу, або чередували їх. Джерела зберігають багато свідчень про те, як після періодів війн і набігів кочовиків на Китай та інші землеробські країни, наставали часи мирної торгівлі, обміну посольствами і укладанням династичних шлюбів [54, с. 150]. Необхідно також пам’ятати: далеко не завжди власне кочовики

Мал.9. Знаменитий китайський історик I ст. н.е. Бань Гу

Мал.10. Гунський вершник-ефталіт (білий гун).

виявлялись первопричиною насильства, воєн і грабіжницьких походів. Існує багато прикладів, коли їх на це провокувала агресивна політика сусідів, на яку номади змушені були реагувати адекватно.

“Хунну можна підпорядкувати тільки силою, до них не можна ставитися гуманно”, – закликав ханьського імператора Вень-ді один з високопоставлених сановників двору – Чао Цо [55, с. 57]. “Нині Серединна імперія перебуває у квітучому стані, вона в десять тисяч разів багатіша за колишню; тому, якщо ми виділимо лише соту частину наявних у нас коштів для нападу на хунну, війна з ними буде подібна до стрільби з тугого лука по дозрілому нариву” [55, с. 57]. Отже, як бачимо, “землеробсько-міські” народи застосовували щодо кочовиків не лише стратегію оборони. Там, де це було можливо (найчастіше – у маргінальних географічних зонах), вони вели не менш активну агресію, ніж номади. Багато кочових азійських суспільств протягом III-I ст. до н.е. були витіснені, знищені, або поглинені й асимільовані своїми численнішими (з точки зору людських ресурсів) та економічно

розвиненішими осілими сусідами.

Узагальнюючи висвітленні у статті питання, можна констатувати наступне. Зі складного переплетення різних насильницьких та ненасильницьких політичних методів, які активно реалізовувались і номадами по відношенню до осілих сусідів, і останніми відносно “диких” та “непередбачуваних” кочовиків, утворились оригінальні й достатньо збалансовані форми прикордонної степової політики. У Центральній Азії її основи були закладені саме в хунський час. До виникнення потужної держави Моде в старокитайській дипломатії традиційно вважалось, що “варвари”, які оточують “серединні” царства, – це “шакали і вовки”; з ними не можна йти на жодні угоди чи союзи. При першому ханьському імператорі Лю Бані, який, врешті, уклав з Хунну наріжний “Договір про мир, заснований на спорідненості”, розпочався принципово новий, “партнерський” етап практики регіональних міждержавних відносин. Разом з тим, ключову роль у досягненні хунну цього паритетного дипломатичного статусу відіграла їхня вишколена, реформована, ієрархізована армія.

Джерела та література: 1. Бань Гу. История династии Хань / Пер. Таскина В.С. // Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). – М.: Наука, 1968. – Вып. 1. – С. 15-87; 2. Бань Гу. История династии Хань / Пер. Таскина В.С. // Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). – М.: Наука, 1973. – Вып. 2. – С. 23-74; 3. Бичурин Н.Я. (о. Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена: В 3-х т. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – Т. 1. – 345 с.; 4. Бичурин Н.Я. Статистическое описание Китайской империи. – М.: Восточный Дом, 2002. – 464 с.; 5. Го Юй. Речи царств / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1987. – 177 с.; 6. Династия Хань перед угрозой извне (из докладов Цзя И трону) / Под ред. М.Е. Ермакова // Страны и народы Востока. – М.: Восточная литература, 2005. – Вып. XXXII. – С. 363-378; 7. Е Лун-ли. История государства киданей / Пер. Таскина В.С. – М.: Наука, 1979. – 205 с.; 8. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Наука, 1961. – 379 с.; 9. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам) / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1968. – Вып. 1. – 217 с.; 10. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам) / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1973. – Вып. 2. – 231 с.; 11. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам) / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1984. – Вып. 3. – 266 с.; 12. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1984. – 410 с.; 13. Материалы по истории кочевых народов в Китае III–V вв. / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1989. – Вып. 1. Сюнну. – 293 с.; 14. Материалы по истории кочевых народов в Китае III–V вв. / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1990. – Вып. 2. Цзе. – 278 с.; 15. Материалы по истории кочевых народов в Китае III–V

вв. / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Наука, 1992. – Вып. 3. Мужуны. – 285 с.; 16. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Л.А. Хетагурова, ред. и примеч. А.А. Семенова: В 3-х т. – М.-Л.: АН СССР, 1952. – Т. I. – Кн. 1. – 235 с.; 17. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О. И. Смирновой, ред. А.А. Семенова: В 3-х т. – М.-Л.: АН СССР, 1952. – Т. I. – Кн. 2. – 281 с.; 18. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О. И. Смирновой, ред. А.А. Семенова: В 3-х т. – М.-Л.: АН СССР, 1960. – Т. II. – 316 с.; 19. Сыма Цянь. Исторические записки / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Восточная литература, 1972. – Т. I. – 405 с.; 20. Сыма Цянь. Исторические записки / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. – М.: Восточная литература, 1975. – Т. II. – 384 с.; 21. Фан Сюаньлин. История династии Цзинь / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. // Материалы по истории кочевых народов в Китае III–V вв. – М.: Наука, 1989. – Вып. 1. Сюнну. – С. 63-92; 22. Фан Сюаньлин. История династии Цзинь / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. // Материалы по истории кочевых народов в Китае III–V вв. – М.: Наука, 1990. – Вып. 2. Цзе. – С. 56-88; 23. Фан Сюаньлин. История династии Цзинь / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. // Материалы по истории кочевых народов в Китае III–V вв. – М.: Наука, 1992. Вып. 3. – Мужуны. – С. 71-104; 24. Фань Е. История династии Поздняя Хань / Предисл., пер. и прим. Таскина В.С. // Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. – М.: Наука, 1984. – С. 95-117; 25. Барфилд Т.Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н.э.) / Ред. и предисл. Д.В. Рухлядева. – СПб.: Евразия, 2009. – 543 с.; 26. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л.: ЛГУ, 1951. – 256 с.; 27. Боровкова Л.А. Царства “Западного края” во II–I вв. до н.э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из “Ши цзи” и “Хань шу”). – М.: РАН, 2001. – 368 с.; 28. Бураев А.И. Географический фактор в формировании военно-политического объединения хунну // Хунну: археология, происхождение культуры, этническая история. – Улан-Удэ: РАН, 2011. – С. 5-14; 29. Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука, 1991. – 296 с.; 30. Васильев Л.С. Древний Китай: В 3-х т. – М.: РАН, 1995. – Т. 3: Период Чжаньго (V–III вв. до н. э.). – 680 с.; 31. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край: В 3-х т. – Л.: Изд. Учёного комитета Монгольской Народной Республики, 1926. – Т. II. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – 906 с.; 32. Гумилёв Л.Н. История народа хунну. – М.: АСТ; Люкс, 2004. – 704 с.; 33. Данилов С.В. Городища хунну Монголии и Забайкалья (к вопросу о функциональном предназначении поселенческих комплексов хунну) // Хунну: археология, происхождение культуры, этническая история. – Улан-Удэ: РАН, 2011. – С. 15-29; 34. Ивик О., Ключников В. Гунны. – М., Ломоносовь, 2014. – 272 с.; 35. Ивик О., Ключников В. Сюнну, предки гуннов, создатели первой степной империи. – М., Ломоносовь, 2015. – 344 с.; 36. Иностранцев К.Н. Хунну и гунны. Разбор теории о происхождении народа хунну китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. – Л.: ЦИК СССР. Ленинградский институт живых восточных языков, 1926. – II, 152 с. (Труды туркологического семинария. – Т. 13.); 37. Кляшторный С.Г. Гуннская держава на Востоке (III в. до н.э. – IV в. н.э.). // История древнего мира: В 3-х т. – М.: Наука, 1982. – Т. III. Упадок древних обществ. – С. 166-178;

38. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. – СПб.: Фарн, 1994. – 166 с.; 39. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.; 40. Ковалёв А.А. Происхождение хунну согласно данным истории и археологии // Европа – Азия: Проблемы этнокультурных контактов. К 300-летию Санкт-Петербурга. – СПб.: СПбГУ, 2002. – С. 150-194; 41. Коновалов П.Б. Хунну в Забайкалье (Погребальные памятники). – Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1976. – 248 с.; 42. Крадин Н.Н. Империя хунну. – М.: Логос, 2001. – 312 с.; 43. Крюков М.В. Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. – М.: Наука, 1983. – 415 с.; 44. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: РАН, 1997. – 391 с.; 45. Логинов В.В. Локализация ставки хуннуского шаньюя. Общество и государство в Китае. Т. XLII. Ч. 3 // Ученые записки Института востоковедения РАН. Отдела Китая. – М.: РАН, 2012. – Вып. 7. – С. 72-91; 46. Мануйлов А.Н. Сюнну: традиции и обычаи // Музейный вестник. – Краснодар, 1993. – Вып. 1. – С. 26-45; 47. Миняев С. С. Азиатские аспекты “гуннской проблемы” // Археология и этнография Южной Сибири. – Барнаул: БарнГУ, 1990. – С. 50-72; 48. Миняев С.С. Исчезнувшие народы сюнну // Природа, 1986. – № 4. – С. 42-53; 49. Миняев С.С. О дате появления сюнну в Ордосе // Проблемы хронологии в археологии и истории. – Барнаул: БарнГУ, 1991. – С. 33-49; 50. Могильников В.А. Хунну Забайкалья // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1992. – С. 254-273; 51. Никоноров В.П., Худяков Ю.С. “Свистящие стрелы” Маодуня и “Марсов меч” Аттилы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. – М.: Филоматис, 2004. – 320 с.; 52. Руденко С.И. Культура хуннов и Ноинулинские курганы. – М.-Л.: Наука, 1962. – 206 с.; 53. Таскин В.С. Скотоводство у сюнну (по китайским источникам) // Вопросы истории и историографии Китая. – М.: Наука, 1968. – С. 21-44; 54. Таскин В.С. Отношения Китая с северными соседями в древности // Проблемы Дальнего Востока, 1975. – № 3. – С. 147-156; 55. Торчинов Е.А. Доклады Чао Цо о сюнну // Страны и народы Востока, 2005. – Вып. 32. – С. 45-62; 56. Торчинов Е.А. Проблема “Китай и соседи” в жизнеописаниях Фэн Тана и Янь Аня // Страны и народы Востока, 2005. – Вып. 32. – С. 69-95; 57. Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая. – М.: Иностранная литература, 1958. – 294 с.; 58. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1986. – 281 с.; 59. Худяков Ю.С., Цэвээндорж Д. Новые находки хуннских луков в Гобийском Алтае // Археологические, этнографические и антропологические исследования в Монголии. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 64-89; 60. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Горного Алтая хуннского времени (по материалам раскопок могильника Усть-Эдиган) // Известия лаборатории археологии, 1997. – Вып. 2. – С. 49-59; 61. Худяков Ю.С. Материалы хуннского времени в музеях Восточного Туркестана // Древности Алтая. Известия лаборатории археологии, 1999. – Вып. 4. – С. 162-169.